

RZYMSKIE PRAWO PRYWATNE

Zarys wykładu

Marek Kuryłowicz, Adam Wiliński

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

7

RZYMSKIE PRAWO PRYWATNE

Zarys wykładu

Marek Kuryłowicz, Adam Wiliński

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE **7**

Wydawca
Dagna Kordyasz

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Anna Wojciechowska

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przystępujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-242-5
7. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	19
Stosowane skróty	21
Rozdział pierwszy	
Pojęcie, podziały i systematyka prawa rzymskiego	23
§ 1. Pojęcie i znaczenie prawa rzymskiego	23
1. Prawo rzymskie	23
2. Rzymskie pojęcie prawa i sprawiedliwości	25
§ 2. Podziały prawa	27
1. Prawo publiczne i prywatne	27
2. <i>Ius civile</i> i <i>ius gentium</i>	28
3. <i>Ius naturale</i>	29
4. <i>Ius honorarium</i>	30
§ 3. Systematyka prawa rzymskiego	31
1. Systematyka według <i>Instytucji</i>	31
2. Systematyka pandektowa	31
3. Zakres i układ podręcznika	32
Rozdział drugi	
Historia źródeł prawa rzymskiego	33
§ 4. Okresy historycznego rozwoju państwa i prawa rzymskiego	33
1. Ustrój państwa rzymskiego w rozwoju historycznym	33
2. Periodyzacja rzymskiego prawa prywatnego	34
§ 5. Magistratury rzymskie	35
1. Określenie i klasyfikacja	35
2. Poszczególne magistratury	36
§ 6. Źródła prawa rzymskiego	38
1. Źródła poznania	38
2. Źródła tworzenia prawa rzymskiego	39

§ 7.	Okres prawa archaicznego	40
1.	Początki prawa w czasach królewskich	40
2.	Ustawa XII tablic	40
3.	Jurysprudencja kapłańska i <i>leges rogatae</i>	41
§ 8.	Okres rozwoju i prawa przedklasycznego	43
1.	Prawo przedklasyczne późnej republiki	43
2.	Pretor i prawo pretorskie	44
3.	Jurysprudencja świecka	45
4.	Ustawodawstwo	46
§ 9.	Prawo klasyczne	46
1.	Źródła prawa klasycznego	46
2.	Ustawy (<i>leges</i>) i uchwały senatu (<i>senatus consulta</i>)	47
3.	Kodyfikacja edyktu pretorskiego	47
4.	Konstytucje cesarskie	48
5.	Jurysprudencja klasyczna	49
§ 10.	Okres schyłkowy (prawo poklasyczne)	52
1.	Charakterystyka prawa poklasycznego	52
2.	Ustawy cesarskie i zbiory prawa	53
§ 11.	Kodyfikacja justyniańska	55
1.	Plany kodyfikacyjne	55
2.	Prace nad kodyfikacją i jej części (<i>Kodeks, Digesta, Instytucje</i>)	55
3.	<i>Nowele</i> i <i>Corpus Iuris Civilis</i>	57
§ 12.	Rzymskie prawo prywatne w średniowieczu i czasach nowożytnych	58
1.	Prawo rzymsko-bizantyńskie	58
2.	Glosatorzy i komentatorzy	59
3.	Recepcja prawa rzymskiego	61
4.	Romanistyczna rodzina prawa	62
5.	Prawo rzymskie jako podstawa europejskiej kultury prawnej	64
6.	Prawo rzymskie w Polsce	65

Rozdział trzeci

Rzymski proces cywilny	69
§ 13. Ogólna charakterystyka i rozwój historyczny	69
1. Postępowanie cywilne	69
2. Stadia procesowe	70
3. Inne rodzaje ochrony praw prywatnych	71
4. <i>Actio</i>	72
§ 14. Postępowanie zwyczajne (do czasów dominatu)	73
1. Magistratury jurysdykcyjne	73
2. Sędzia i sądy	73
3. Jurysdykcja i kognicja	74
4. Właściwość sądu	75

§ 15.	Strony procesowe	75
1.	Powód i pozwany	75
2.	Zdolność sądowa (procesowa)	76
3.	Legitymacja procesowa	76
4.	Zastępstwo procesowe	76
§ 16.	Postępowanie legisakcyjne	77
1.	Charakterystyka i rodzaje legisakcji	77
2.	Przebieg postępowania	78
§ 17.	Postępowanie formułkowe	79
1.	Geneza i cechy charakterystyczne	79
§ 18.	Postępowanie formułkowe w stadium <i>in iure</i>	80
1.	Pozwanie (<i>in ius vocatio</i>)	80
2.	<i>Editio</i> i <i>postulatio actionis</i>	80
3.	Pozycja pozwanego	81
4.	<i>Litis contestatio</i>	82
§ 19.	Postępowanie <i>apud iudicem</i>	83
1.	Postępowanie dowodowe	83
2.	Wyrok i jego prawomocność	84
§ 20.	Postępowanie egzekucyjne w procesie formułkowym	85
1.	Pojęcie i podstawy egzekucji	85
2.	Rodzaje egzekucji	85
§ 21.	Formułka procesowa, rodzaje skarg i ekscepcji	86
1.	Formułka procesowa i jej części	86
2.	<i>Praescriptio</i> i <i>exceptio</i>	87
3.	<i>Actiones in rem</i> oraz <i>in personam</i>	87
4.	Skargi cywilne i pretorskie	88
5.	<i>Actiones stricti iuris</i> i <i>bonae fidei</i>	88
6.	Inne rodzaje skarg	89
§ 22.	Ochrona pozapprocesowa	90
1.	Środki ochrony pozapprocesowej	90
2.	Interdykty	90
3.	<i>Restitutio in integrum</i>	91
§ 23.	Proces kognicyjny	92
1.	Organizacja sądownictwa za dominatu	92
2.	Ogólna charakterystyka procesu kognicyjnego	92
3.	Przebieg postępowania	93
4.	Apelacja	95
5.	Egzekucja	96

Rozdział czwarty

Prawo osobowe	98
§ 24. Zdolność prawna	98
1. Pojęcie, początek i koniec zdolności prawnej	98

2. Status i kategorie osób fizycznych	99
3. Zakres zdolności prawnej	100
4. <i>Capitis deminutio</i>	101
5. <i>Postliminium</i>	101
§ 25. Niewolnicy	102
1. Powstanie niewoli	102
2. Sytuacja prawna i społeczna niewolnika	103
3. Zgaśnięcie niewoli	105
§ 26. Wolnourodzeni mieszkańcy państwa rzymskiego	107
1. Obywatele rzymscy	107
2. <i>Latini</i>	107
3. <i>Peregrini</i>	108
§ 27. Wyzwolenicy	108
1. Sytuacja prawna wyzwolenców	108
2. Prawo patronatu	109
§ 28. Stany pośrednie ograniczenia wolności (półwolni)	110
1. Pojęcie i rodzaje	110
2. Klienci	110
3. Koloni	110
4. <i>Mancipio dati</i>	111
5. Inne kategorie półwolnych	112
§ 29. Osoby <i>sui iuris</i> i <i>alieni iuris</i>	112
1. <i>Sui iuris</i>	112
2. <i>Alieni iuris</i>	113
§ 30. Umniejszenie czci obywatelskiej	113
1. Infamia	113
2. <i>Turpitude</i> i nota cenzorska	114
§ 31. Osoby prawne	114
1. Pojęcie	114
2. Osoby prawne w państwie rzymskim	115
3. Osoba prawna według prawa rzymskiego	116
§ 32. Zdolność do czynności prawnych	117
1. Pojęcie i zakres	117
2. Wiek a zdolność do czynności prawnych	117
3. Pozostałe ograniczenia	119
4. Odpowiedzialność za czyny bezprawne	120
§ 33. Pojęcie i rodzaje czynności prawnych	120
1. Zdarzenia prawne	120
2. Czynność prawna i oświadczenie woli	121
3. Rodzaje czynności prawnych	122
4. Forma czynności prawnych	123
5. Ważność i nieważność czynności prawnych	125

§ 34.	Wady oświadczenia woli	126
1.	Pojęcie i klasyfikacja	126
2.	Oświadczenie nie na serio i pozorność czynności prawnej	126
3.	Błąd	127
4.	<i>Metus</i> i <i>dolus</i>	128
§ 35.	Treść i skutki czynności prawnych	130
1.	Składniki treści czynności prawnej	130
2.	Termin (<i>dies</i>)	131
3.	Warunek (<i>condicio</i>)	131
4.	Polecenie	133
5.	Sposoby nabycia praw podmiotowych	133
§ 36.	Zastępstwo przy czynnościach prawnych	134
1.	Pojęcie i rodzaje	134
2.	Zastępstwo według prawa rzymskiego	135

Rozdział piąty

Prawo rodzinne	136
§ 37. Rodzina rzymska	136
1. Prawo rodzinne i prawo familijne	136
2. Rodzina agnatycka i kognatycka	136
3. <i>Pater familias</i>	138
4. Pozycja prawna osób <i>alieni iuris</i>	139
5. Sytuacja majątkowa <i>fili familias</i>	139
6. <i>Gentiles</i>	140
§ 38. Małżeństwo rzymskie	140
1. Pojęcie i przesłanki	140
2. Ustawodawstwo małżeńskie cesarza Augusta	143
§ 39. Zawarcie i rozwiązanie małżeństwa	144
1. Zaręczyny	144
2. Zawarcie małżeństwa	145
3. Rozwiązanie małżeństwa	145
4. <i>Conventio in manum</i>	146
§ 40. Skutki prawne małżeństwa	147
1. Skutki osobowe	147
2. Skutki majątkowe	147
3. Posag	148
4. Darowizny między małżonkami	148
§ 41. Związki podobne do małżeństwa i pozamałżeńskie	149
1. Konkubinaty	149
2. <i>Matrimonium iuris gentium</i>	149
3. Inne związki oraz dzieci pozamałżeńskie	150

§ 42.	Władza ojcowska (<i>patria potestas</i>)	150
1.	Powstanie władzy ojcowskiej	150
2.	Domniemanie ojcostwa	150
3.	<i>Adoptio</i>	151
4.	<i>Legitimatio</i>	152
5.	Treść władzy ojcowskiej	153
6.	Zgaśnięcie władzy ojcowskiej	154
§ 43.	Opieka i kuratela	155
1.	Pojęcia i rodzaje	155
2.	Opieka nad dziećmi i niedojrzałymi	155
3.	Opieka nad kobietami	156
4.	Kuratela	157

Rozdział szósty

Prawo spadkowe	158
§ 44. Charakterystyka ogólna	158
1. Rozwój historyczny rzymskiego prawa spadkowego	158
2. Dziedziczenie i spadek	160
3. Powołanie do spadku i rodzaje dziedziczenia	161
4. Powołanie, przyjęcie i nabycie spadku	162
§ 45. Pojęcie i formy rzymskiego testamentu	163
1. Pojęcie testamentu	163
2. Formy testamentu	164
3. Kodycył	165
§ 46. Zdolność testowania i dziedziczenia z testamentu	166
1. Sporządzenie testamentu	166
2. Spadkobiercy testamentowi	166
3. <i>Incapacitas</i> i <i>indignitas</i>	167
4. Nieważność i odwołanie testamentu	168
§ 47. Treść testamentu	168
1. Ustanowienie spadkobiercy	168
2. Podstawienie dziedzica (substytucja)	169
3. Inne postanowienia oraz wykładnia testamentu	170
§ 48. Dziedziczenie beztestamentowe	171
1. Pojęcie i rozwój historyczny	171
2. Cywilne dziedziczenie beztestamentowe według ustawy XII tablic	171
3. Dziedziczenie beztestamentowe według prawa pretorskiego	172
4. <i>Senatus consulta Tertullianum</i> i <i>Orphitianum</i>	173
5. Dziedziczenie beztestamentowe wedle <i>Novel Justyniańskich</i>	173
§ 49. Dziedziczenie przeciwtestamentowe	174
1. Pojęcie i funkcja	174
2. Dziedziczenie przeciwtestamentowe według <i>ius civile</i>	175
3. Pogrobowiec (<i>postumus</i>)	175

4. Zmiany w prawie pretorskim	175
5. <i>Querela inofficiosi testamenti</i>	176
6. Zachowek	177
7. Dziedziczenie przeciwtestamentowe w prawie justyniańskim	177
§ 50. Przyjęcie i odrzucenie spadku	178
1. Sposoby przyjęcia spadku	178
2. Spadek leżący (<i>hereditas iacens</i>)	179
3. Transmisja powołania	179
4. Odrzucenie spadku	180
§ 51. Nabycie spadku i jego skutki	180
1. Nabycie spadku	180
2. Odpowiedzialność za długi spadkowe	181
3. Ochrona prawna spadkobiercy	182
§ 52. Nabycie spadku przez kilku spadkobierców	182
1. Współdziedziczenie	182
2. Prawo przyrostu	183
3. Zaliczenie na dział spadkowy (<i>collatio bonorum</i>)	183
§ 53. Zapisy	184
1. Pojęcie i rodzaje	184
2. Rodzaje legatów	184
3. <i>Lex Falcidia</i> i kwarta falcydyska	185
4. Fideikomis uniwersalny	186
§ 54. <i>Mortis causa capio</i>	186

Rozdział siódmy

Prawo rzeczowe	187
§ 55. Pojęcie i rodzaje rzeczy	187
1. Pojęcie rzeczy	187
2. Rzeczy pojedyncze, złożone i zbiorowe	189
3. <i>Res Mancipi</i> i <i>nec Mancipi</i>	190
4. Nieruchomości i ruchomości	190
5. <i>Genus</i> i <i>species</i>	191
6. Rzeczy podzielne i niepodzielne	191
7. Rzeczy zużywalne i niezużywalne	192
8. Pożytki i przynależności	192
§ 56. Rodzaje władztwa nad rzeczami	193
1. Władztwo faktyczne i prawne	193
2. Prawa rzeczowe	194
§ 57. Pojęcie i rozwój historyczny posiadania	194
1. Pojęcie	194
2. Rozwój historyczny posiadania	195
§ 58. Rodzaje posiadania	195
1. Posiadanie a dzierżenie	195

2. <i>Possessio ad interdicta</i> oraz <i>possessio ad usucapionem</i>	196
3. <i>Possessio iusta</i> oraz <i>possessio iniusta</i>	197
4. Posiadanie w dobrej i złej wierze	197
5. Posiadanie wadliwe a niewadliwe	197
§ 59. Nabycie i utrata posiadania	198
1. Nabycie <i>corpus</i>	198
2. <i>Animus</i> przy nabyciu posiadania	199
3. Utrata posiadania	200
§ 60. Ochrona posesoryjna	201
1. Pojęcie i zakres	201
2. Interdykty <i>retinendae possessionis</i>	201
3. Interdykty <i>recuperandae possessionis</i>	202
4. <i>Quasi possessio (possessio iuris)</i>	203
§ 61. Rzymska własność prywatna	203
1. Rozwój historyczny pojęcia i stosunków własności rzymskiej	203
2. Pojęcie prawa własności	204
3. Ograniczenia prawa własności	205
4. Zakres i treść prawa własności	206
§ 62. Rodzaje własności	207
1. Własność kwirytarna	207
2. Własność bonitarna (pretorska)	207
3. Własność peregrynów	208
4. Własność publiczna i na gruntach prowincjonalnych	209
5. Współwłasność	209
§ 63. Nabycie własności	210
1. Podział sposobów nabycia własności	210
2. Pochodne i pierwotne nabycie własności	211
§ 64. Pochodne sposoby nabycia własności	211
1. Mancypacja	211
2. <i>In iure cessio</i>	212
3. Tradycja	212
§ 65. Pierwotne sposoby nabycia własności	214
1. Zawłaszczenie i nabycie skarbu	214
2. Akcesja	214
3. Specyfikacja (przetworzenie rzeczy)	216
4. Nabycie własności na pożytkach	217
5. Zasedzenie	217
§ 66. Ochrona własności	220
1. Środki ochrony własności	220
2. Skarga windykacyjna	221
3. Skarga negatoryjna	222
4. Ochrona pretorska i <i>actio Publiciana</i>	222

§ 67.	Prawa rzeczowe ograniczone	223
1.	Pojęcie	223
2.	Rodzaje	223
§ 68.	Służebności	224
1.	Pojęcie i zasady	224
2.	Służebności gruntowe	225
3.	Służebności osobiste. <i>Ususfructus</i> (użytkowanie)	226
4.	Nabycie, zgaśnięcie i ochrona służebności	227
§ 69.	Pojęcie i rodzaje prawa zastawu	228
1.	Pojęcie	228
2.	Rozwój historyczny	228
3.	Rodzaje zastawu (<i>pignus</i> i <i>hypotheca</i>)	229
§ 70.	Przedmiot i treść prawa zastawu	230
1.	Przedmiot zastawu	230
2.	Treść prawa zastawu	230
3.	Kilka zastawów na jednej rzeczy	231
4.	Zgaśnięcie zastawu i jego ochrona	232
§ 71.	Emfiteuza i <i>superficies</i>	233
1.	Emfiteuza jako wieczysta dzierżawa	233
2.	<i>Superficies</i>	234

Rozdział ósmy

Zobowiązania	235
§ 72. Charakterystyka i rozwój historyczny zobowiązań	235
1. Definicje źródłowe	235
2. Pojęcie zobowiązania	236
3. Świadczenie	237
4. Dług i odpowiedzialność	238
§ 73. Źródła zobowiązań	238
1. Czynności niedozwolone i dozwolone	238
2. Późniejsze źródła zobowiązań	239
§ 74. Podziały zobowiązań	240
1. Zobowiązania kontraktowe i deliktowe	240
2. Zobowiązania jednostronnie i dwustronnie zobowiązujące	240
3. Zobowiązania <i>stricti iuris</i> i <i>bonae fidei</i>	241
4. Zobowiązania cywilne i naturalne	242
§ 75. Wielość podmiotów zobowiązania	243
1. Wierzytelności i długi podzielne	243
2. Zobowiązania solidarne	244
3. Zobowiązania kumulatywne	246
§ 76. Zmiana podmiotu zobowiązania	246
1. Zmiana wierzyciela i dłużnika w prawie rzymskim	246
2. Przelew wierzytelności (cesja)	247

§ 77.	Podział zobowiązań ze względu na przedmiot	247
1.	Zobowiązania z przedmiotem świadczenia oznaczonym co do gatunku (<i>in genere</i>) lub co do tożsamości (<i>in specie</i>)	247
2.	Zobowiązania pieniężne	248
3.	Odsetki	248
4.	Zobowiązania przemienne (alternatywne)	249
5.	Upoważnienie przemienne	250
6.	Zobowiązania podzielne i niepodzielne	250
§ 78.	Odpowiedzialność za niewykonanie zobowiązania	251
1.	Przesłanki odpowiedzialności	251
2.	Wina (<i>culpa</i>)	252
3.	Zakres odpowiedzialności zawinionej	253
4.	Odpowiedzialność z tytułu <i>custodia</i>	254
§ 79.	Szkoda i zasady odszkodowania	255
1.	Szkoda i obowiązek jej naprawienia	255
2.	Umowne ustalenie wysokości odszkodowania	256
3.	Odszkodowanie sądowe	257
§ 80.	Zwłoka	257
1.	Zwłoka dłużnika	257
2.	Zwłoka wierzyciela	259
§ 81.	Odpowiedzialność za zobowiązania osób <i>alieni iuris</i> oraz za szkody wyrządzone przez zwierzęta	259
1.	<i>Actiones adiecticiae qualitatis</i>	259
2.	Odpowiedzialność noksalna	260
3.	Odpowiedzialność za zwierzęta	260
§ 82.	Umocnienie zobowiązań	261
1.	Sposoby umocnienia (zabezpieczenia) zobowiązań	261
2.	Poręczenie	261
3.	Zadatek	262
§ 83.	Umorzenie zobowiązań	263
1.	Pojęcie umorzenia zobowiązań	263
2.	Sposoby	263
§ 84.	Umorzenie zobowiązań z mocy samego prawa (<i>ipso iure</i>)	264
1.	Wykonanie zobowiązania	264
2.	Formalne zwolnienie z zobowiązania. Akceptylacja	266
3.	Nowacja	267
4.	<i>Confusio</i>	269
5.	<i>Concursus causarum lucrativarum</i>	269
§ 85.	Umorzenie zobowiązań za pomocą ekscepcji (<i>ope exceptionis</i>)	269
1.	<i>Pactum de non petendo</i>	269
2.	Potrącenie (kompensacja)	270

§ 86.	Umowy i kontrakty w ogólności	271
1.	Umowy (<i>pacta</i>) i kontrakty (<i>contractus</i>)	271
2.	Pojęcie i podział kontraktów	272
3.	Rozszerzenie systemu kontraktowego	272
§ 87.	Kontrakty realne	273
1.	Charakterystyka ogólna	273
2.	Kontrakt pożyczki (<i>mutuum</i>)	274
3.	Kontrakt powiernictwa (<i>fiducia</i>)	275
4.	Kontrakt przechowania (<i>depositum</i>)	276
5.	Szczególne rodzaje depozytu	277
6.	Kontrakt użyczenia (<i>commodatum</i>)	279
7.	Kontrakt użyczenia a <i>precarium</i>	280
8.	Kontrakt zastawu ręcznego (<i>pignus</i>)	280
§ 88.	Kontrakty werbalne	281
1.	Stypulacja	281
2.	<i>Dotis dictio</i>	283
3.	<i>Iusiurandum liberti</i>	283
§ 89.	Kontrakty literalne	283
1.	<i>Expensilatio</i>	283
2.	<i>Chirographum</i> i <i>syngrapha</i>	284
§ 90.	Kontrakty konsensualne	285
1.	Charakter prawny	285
2.	Rodzaje	285
§ 91.	Kontrakt kupna-sprzedaży (<i>emptio veanditio</i>)	286
1.	Rozwój historyczny	286
2.	Treść	286
3.	Towar i cena	287
4.	Obowiązki sprzedawcy	288
5.	Ewikcja	289
6.	Rękojmia za wady fizyczne rzeczy sprzedanej	290
7.	Obowiązki kupującego	290
8.	<i>Periculum emptoris</i>	291
9.	Umowy dodatkowe	291
§ 92.	Kontrakt najmu (<i>locatio conductio</i>)	292
1.	Charakterystyka kontraktu	292
2.	Rodzaje kontraktu najmu	293
§ 93.	Kontrakt najmu rzeczy (<i>locatio conductio rei</i>)	293
1.	Treść	293
2.	Obowiązki wynajmującego	294
3.	Obowiązki najemcy	294
4.	Podnajem	295

5. Rozwiązanie kontraktu	295
6. Najem a sprzedaż rzeczy	296
§ 94. Kontrakt najmu usług (<i>locatio conductio operarum</i>)	296
1. Treść	296
2. Obowiązki stron	296
§ 95. Kontrakt najmu dzieła (<i>locatio conductio operis</i>)	297
1. Treść	297
2. Obowiązki stron	297
3. Przewóz morski i <i>lex Rhodia de iactu</i>	298
§ 96. Kontrakt zlecenia (<i>mandatum</i>)	299
1. Treść kontraktu	299
2. Specjalne rodzaje kontraktu zlecenia	300
§ 97. Kontrakt spółki (<i>societas</i>)	301
1. Treść kontraktu	301
2. Rozwój historyczny i rodzaje spółki	302
3. Obowiązki wspólników	303
4. Spółka a osoba prawna	303
5. Rozwiązanie kontraktu spółki	303
§ 98. Kontrakty nienazwane	304
1. Pojęcie	304
2. Klasyfikacja	305
3. Kontrakt estymatoryjny (<i>aestimatum</i>)	306
4. Zamiana (<i>permutatio</i>)	306
§ 99. <i>Pacta vestita</i>	307
1. Pojęcie i podział	307
2. <i>Pacta adiecta</i>	307
§ 100. <i>Pacta praetoria</i>	307
1. <i>Constitutum debiti</i>	307
2. <i>Recepta</i>	308
§ 101. <i>Pacta legitima</i>	309
1. <i>Pactum donationis</i> (darowizna)	309
2. <i>Compromissum</i> (zapis na sąd polubowny)	310
§ 102. Zobowiązania <i>quasi ex contractu</i>	311
1. Pojęcie i rodzaje	311
2. Prowadzenie cudzych spraw bez zlecenia (<i>negotiorum gestio</i>)	311
3. Bezpodstawne wzbogacenie	312
§ 103. Zobowiązania z deliktów	314
1. Charakterystyka ogólna	314
2. Rodzaje deliktów	315
§ 104. <i>Furtum</i> (kradzież) i <i>rapina</i> (rabunek)	316
1. <i>Furtum</i>	316
2. <i>Rapina</i>	317

§ 105. <i>Damnum iniuria datum</i>	317
1. <i>Lex Aquilia</i>	317
2. Zakres ochrony	318
§ 106. <i>Iniuria</i>	318
1. Pojęcie	318
2. Zakres deliktu w rozwoju historycznym	319
§ 107. Delikty prawa pretorskiego	319
1. <i>Metus</i>	319
2. <i>Dolus</i>	320
3. <i>Fraus creditorum</i>	320
§ 108. Zobowiązania <i>quasi ex delicto</i>	322
1. Pojęcie i rodzaje	322
2. <i>Effusum vel deiectionum</i>	322
3. <i>Positum aut suspensum</i>	323
4. <i>Iudex qui litem suam fecit</i>	323
5. Odpowiedzialność właścicieli statków, gospód i stajen zajezdnych	323
Wybrana literatura	325
Łacińskie sentencje prawnicze	329
Indeks haseł rzeczowych łacińskich i pochodzenia łacińskiego	331

WSTĘP

W 1969 r. ukazał się *Zarys rzymskiego prawa prywatnego* autorstwa profesora Adama Wilińskiego, ówczesnego kierownika Katedry Prawa Rzymskiego na Wydziale Prawa UMCS. Wydany w dwu częściach i z podtytułem *Skrypt dla Studium Zaocznego* służyć miał w założeniu właśnie zaocznym studentom prawa. Rychło okazało się, że wykorzystywany jest z powodzeniem również przez studentów stacjonarnych, stając się podstawową pomocą dydaktyczną do nauczania prawa rzymskiego w Lublinie (por. recenzję W. Rozwadowskiego w *Czasopiśmie Prawno-Historycznym* 1971, t. XXIII, z. 1, s. 201–205). W roku 1973 ukazało się drugie wydanie.

Mimo upływu lat i wzbogacenia rynku o liczne nowe podręczniki prawa rzymskiego skrypt prof. A. Wilińskiego nie wyszedł, jak wykazała praktyka, z obiegu i jako ceniony ze względu na swe walory dydaktyczne podręcznik był nadal wykorzystywany przez studentów. Stało się to w rezultacie przyczyną decyzji o wznowieniu go w nowym opracowaniu.

Wprowadzone zmiany polegają przede wszystkim na pewnym poszerzeniu treści i uzupełnieniach, wynikających z przeznaczenia podręcznika dla wszystkich studentów prawa (nie tylko zaocznych), podejmujących naukę prawa rzymskiego. Zastosowana została również nowa, ujednolicona i rozbudowana systematyka, wykaz wybranej podręcznikowej literatury oraz indeks ważniejszych haseł rzeczowych. Całość dostosowana jest do aktualnych wymagań dydaktycznych.

Objętość podręcznika lokuje go w grupie podręczników średnich. Studentów zainteresowanych dalszym poszerzaniem i pogłębianiem wiedzy w tym zakresie można odesłać do obecnych na rynku innych, obszerniejszych podręczników prawa rzymskiego (patrz wykaz literatury podręcznikowej i opracowań pomocniczych).

Lublin, wrzesień 1998 r.

Do wydania siódmego

Wydania drugie i następne – do szóstego, ukazały się w latach 2001–2016. Zostały w nich uwzględnione szczegółowe uwagi i spostrzeżenia, wynikające z doświadczeń dydaktycznych, zebranych w pracy ze studentami prawa, podejmującymi niełatwą naukę prawa rzymskiego. W obecnym (siódmym) wydaniu zostały wprowadzone dodatkowe poprawki, zmierzające do udoskonalenia wykładanych treści. Niektóre zmiany i uzupełnienia spowodowane zostały koniecznością dostosowania treści do przeciętnego poziomu wiedzy ogólnej absolwentów szkół średnich. Całość zachowuje nadal charakter i funkcje podręcznika akademickiego, przeznaczonego dla studentów prawa.

Marek Kuryłowicz

Lublin, lipiec 2021 r.

STOSOWANE SKRÓTY

- C.** – *Codex Justinianus, Kodeks Justyniański*
- D.** – *Digesta Justyniańskie*
- G.** – *Gai Institutiones, Instytucje Gaiusa*
- Inst.** – *Institutiones Iustiniani, Instytucje Justyniańskie*
- Nov.** – *Novellae, Nowele Justyniańskie*
- SC (Sc)** – *senatus consultum, uchwała senatu*

Rozdział pierwszy

POJĘCIE, PODZIAŁY I SYSTEMATYKA PRAWA RZYMSKIEGO

§ 1. Pojęcie i znaczenie prawa rzymskiego

1. Prawo rzymskie

Przez prawo rzymskie rozumie się najczęściej prawo wytworzone i obowiązujące w starożytnym państwie rzymskim w czasie jego istnienia. Jest to wówczas tzw. rzymskie prawo antyczne. W tym sensie należy ono historycznie do grupy praw antycznych. Były to m.in. prawa starożytnej Mezopotamii (sumeryjskie, akadyjskie i babilońskie z Kodeksem Hammurabiego), prawa asyryjskie i hetyckie, prawo egipskie i staroizraelskie (hebrajskie) oraz prawa greckie (państw greckich) i hellenistyczne, wyrosłe na obszarach wschodnich pod wpływami kultury greckiej. Odmienność prawa rzymskiego polega na tym, że już w starożytności wyrastało ono wzniosłe ponad inne prawa basenu Morza Śródziemnego, a ponadto jego rozwój nie skończył się wraz z upadkiem imperium rzymskiego. Przeżyło ono własne państwo i formację społeczno-ekonomiczną (niewolniczą), znajdując zastosowanie w następnych wiekach na znacznych obszarach Europy i poza nią. Od założenia Rzymu do końca państwa bizantyńskiego prawo rzymskie obowiązywało właściwie przez dwadzieścia dwa stulecia, a po starożytności odżyło w epoce feudalizmu oraz kapitalizmu i zachowało znaczenie aż po dzień dzisiejszy. Istnieje więc nieprzerwana niemal tradycja znajomości prawa rzymskiego od antyku do czasów współczesnych.

**rymskie prawo
antyczne**

W rozwoju historycznym należy wyróżnić – po rzymskim prawie antycznym – pojęcie prawa rzymskiego powszechnego (pospolitego – *ius commune*). Teoretycznie wypracowane na uniwersytetach włoskich w XI–XIV w. przez tzw. szkołę glosatorów (patrz rozdział drugi), zostało z czasem przystosowane przez szkołę komentatorów do potrzeb praktycznych. W ten sposób powstało wspólne, jednolite i powszechne dla danego kraju prawo (*ius commune* we

ius commune

Włoszech, *droit commun* we Francji, *gemeines Recht* w Niemczech), oparte na prawie rzymskim jako całościowym, zwartym i spisanim (*ratio scripta*) systemie prawnym. Ponadto *ius commune* obejmowało elementy prawa statutowego (statutów miast włoskich) oraz prawa lennego longobardzkiego (*libri feudorum*). Ze względu na swój zasięg miało charakter międzynarodowy.

prawo rzymskie recypowane W tej postaci zostało prawo rzymskie recypowane w państwach Europy kontynentalnej i obowiązywało przez cztery wieki (XVI–XIX) jako tzw. prawo rzymskie recypowane. Do rozwoju prawa rzymskiego w tym zakresie przyczyniła się m.in. niemiecka pandektystyka, która wyznacza kolejny zakres prawa rzymskiego. Przez określenie „rzymskie prawo pandektowe” rozumie się prawo rzymskie w postaci zaktualizowanej i zmodernizowanej przez niemiecką naukę prawa w XVIII i XIX w.

prawo pandektowe

europajska tradycja romanistyczna Bezpośrednie obowiązywanie prawa rzymskiego (recypowanego) w Europie ustępowało wraz z pojawieniem się kodyfikacji cywilnych XIX w. Głównym twórcą nowych kodeksów (m.in. austriackiego, francuskiego kodeksu Napoleona, niemieckiego kodeksu cywilnego) pozostało prawo rzymskie; znaczny też był wpływ teorii romanistycznych na naukę prawa. Chociaż więc prawo rzymskie straciło w tym okresie walor prawa obowiązującego, to wszystko, co w nim oryginalne i wartościowe, zostało zachowane w nowożytnych systemach prawnych. W ten sposób wytworzyło się pojęcie prawa rzymskiego jako tradycji romanistycznej, tj. prawa rzymskiego jako historycznej podstawy europejskiej kultury prawnej. Traktowane jest ono w tym ujęciu nie tylko jako fundament prawa prywatnego, lecz także jako element ogólnoludzkiego dorobku kulturowego i cywilizacyjnego, abstrakcyjny symbol uniwersalnej wiedzy prawniczej i związanej z nią wiedzy etycznej. W tym sensie traktowane jest również jako *romanesimo* – romanizm (od łacińskiego *Romanus* – rzymski), oznaczający m.in. grupę języków romańskich, wywodzących się z łaciny, sztukę romańską (X–XIII w.) czy też właśnie prawo rzymskie jako abstrakcyjną ideę prawa, wywodzącą się z ducha historycznego prawa rzymskiego. Obok greckiej filozofii i sztuki stało się prawo rzymskie przedmiotem osobnej dyscypliny naukowej określanej mianem romanistyki prawniczej, uprawianej w całym świecie cywilizowanym. Wykładane jest też na prawniczych studiach, na których zachowuje rangę przedmiotu wykładowego nieprzerwanie od pierwszych rzymskich szkół prawa (przynajmniej od V w. – szkoła w Bejrucie, dawnym Berycie) aż po studia współczesne.

romanistyka prawnicza

inne znaczenia Znaczenia pojęcia „prawo rzymskie” obejmują ponadto szczegółowe określenia, które odnoszą się do różnych etapów rozwoju prawa rzymskiego. Tak np. wymieniane jest (antyczne) **prawo rzymskie powszechne (obywatelskie)**, obowiązujące obywateli rzymskich, oraz **rzymskie prawo prowincjonalne**, ustanawiane osobno dla mieszkańców prowincji i często konkurujące z lokal-

nymi prawami miejscowej (nierzymskiej) ludności; **prawo rzymsko-bizantyńskie** (obowiązujące w państwie bizantyńskim); **prawo rzymsko-kanoniczne** (prawo rzymskie wykorzystywane przez Kościół rzymskokatolicki dla swoich potrzeb, co wyraziła średniowieczna zasada *Ecclesia vivit lege Romana* – „Kościół żyje prawem rzymskim”) czy **prawo rzymsko-holenderskie** (*Roman-Dutch Law*), recypowane w Holandii i przeniesione do jej afrykańskich kolonii (obecnie głównie w Republice Południowej Afryki).

2. Rzymskie pojęcie prawa i sprawiedliwości

Prawnicy rzymscy nie zajmowali się w zasadzie teoretycznym zagadnieniem, czym są prawo (*ius*) i sprawiedliwość (*iustitia*). W kilku swych wypowiedziach wskazują jedynie pewne elementy tych pojęć. Najbardziej znane i oryginalne określenie pochodzi od Publiusa Juventiusa Celsusa (prawnika z pierwszej połowy II w.), a zostało przekazane przez innego jurystę – Domitiusa Ulpiana: *nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi* (D. 1, 1, 1 pr.). Według tego określenia prawo (*ius*) jest sztuką (umiejętnością – *ars*) stosowania tego, co dobre i słuszne (*bonum et aequum*). Związki prawa z pojęciami dobra i słuszności podkreślane były również w wypowiedziach innych prawników i pisarzy rzymskich i stanowiły często istotny element uzasadnienia podejmowanych rozstrzygnięć. W ten sposób wzgląd na dobro i słuszność stawał się ogólną wskazówką stosowania prawa, realizowanego w konkretnych, kazuistycznych przypadkach i rozwiązaniach prawnych. W konsekwencji *ius* jako *ars boni et aequi* staje się wyrazem żywego, stosowanego praktycznie prawa, opartego na logicznej konstrukcji, realizującej jednocześnie to, co uznane jest społecznie i moralnie za dobre i słuszne. Późniejsza nauka rozbudowała aspekty filozoficzne tych pojęć, ale definicja Celsusa pozostała punktem wyjścia do wszelkich rozważań o istocie prawa.

ars boni et aequi

W przedstawionym pojęciu prawa widoczne są również wartości etyczne: dobro i słuszność. Znajdują one rozwinięcie w dalszych określeniach dotyczących pojęcia prawa i sprawiedliwości u Rzymian. Zasadami prawa (*praecepta iuris*) są zatem według Ulpiana (D. 1, 1, 10, 1 = Inst. 1, 1, 3): *honeste vivere* („uczciwie żyć”), *alterum non laedere* („drugiemu nie wyrządzać szkody”), *suum cuique tribuere* („każdemu przyznać, co mu się należy”). Sprawiedliwość (*iustitia*) zaś to – nadal według przekazu Ulpiana (D. 1, 1, 10 pr.) – *constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi* – „stała i niezmienna wola przyznawania każdemu należnego mu uprawnienia”. Wszystkie te określenia łączą się wyraźnie ze sobą: dobro (*bonum*) to przecież także nieszkodzenie innemu (*neminem laedere*), a słuszność (*aequum*) realizuje się również w przyznaniu każdemu tego, co mu się należy. *Iustitia* jest oczywiście pojęciem ogólnym, ale to właśnie ze sprawiedliwości wywodzą Rzymianie

praecepta iuris

iustitia

wartości etyczne

pojęcie prawa, a w źródłach prawa rzymskiego nie brakuje przykładów na posługiwanie się przez jurystów kryterium *iustum* (słuszne) – *iniustum* (niesłuszne) przy wypowiedaniu konkretnej opinii prawnej lub uzasadnianiu określonego rozwiązania prawnego. *Praecepta iuris* są niewątpliwie uniwersalnymi, ponadprawnymi zasadami uczciwego życia, ale dla Rzymian były to przede wszystkim zasady prawa. Ta ścisła łączność pojęcia i zasad prawa z wartościami etycznymi jest u prawników rzymskich szczególnie wyraźna. Nie przypadkiem więc widzi Ulpian (D. 1, 1, 1, 1) zadania jureksprudenckiej w uprawianiu sprawiedliwości i upowszechnianiu dobra i słuszności poprzez stałe oddzielanie w każdym przypadku tego, co słuszne, od niesłusznego, dozwolone od niedozwolonego. Dlatego rozumieją prawnicy rzymscy, że nie wszystko, co nawet prawem dozwolone, jest uczciwe (*Non omne quod licet honestum est* – Paulus D. 50, 17, 144 pr.), oraz że najdokładniejsze zastosowanie przepisów prawa może doprowadzić do krzywdy i nieprawości (*Summum ius, summa iniuria* – m.in. Ciceron, *De officiis* 1,10). Rozstrzygnięcia i opinie jurystów rzymskich opierały się ponadto na takich pojęciach, jak: *humanitas* (człowieczeństwo, życzliwość), *bonum et aequum* (dobre i słuszność), *bona fides* (dobra wiara, zaufanie) czy *honestas* (uczciwość, rzetelność). W połączeniu ze wskazanym rozumieniem prawa i sprawiedliwości oraz przyjętymi zasadami prawa (*praecepta iuris*) wpłynęły one na ukształtowanie etycznych wartości prawa rzymskiego, przejętych następnie do europejskiej kultury prawnej (patrz § 12.5).

zasada słuszności

Szczególne miejsce zajmowała w prawie rzymskim wspomniana już słuszność (*aequitas*). W nauce wyróżnia się zasadniczo trzy główne jej znaczenia. W pierwszym jest to równowaga jako równe wyważanie racji stron w sporach, a także równe traktowanie wszystkich osób względem prawa i przyznanie każdemu należnego uprawnienia (*suum cuique*), aczkolwiek z zachowaniem (milcząco) ówczesnych różnic klasowych i stanowych. Ale też stoi *aequitas* przed prawem, ponieważ przede wszystkim oczekiwana jest w społeczeństwie słuszność i sprawiedliwość, którą prawo ma realizować, co różnie się w dziejach udawało i udaje. Stąd stwierdzenia o prawie słusznym (*ius aequum*) oraz niesłusznym (*ius iniquum*). Z czasem następuje pewne połączenie pojęć *aequitas* (słuszność) i *iustitia* (sprawiedliwość), co przejęli rzymscy juryści, jak to widać w definicji prawa (*ars boni et aequi* – Ulpianus D. 1, 1, 1, 1). W rezultacie *aequitas* oznaczała również słuszność jako wynikającą z *ius naturale* społeczną sprawiedliwość wyrównawczą przyznania każdemu tego, co mu się słusznie należy (*suum cuique tribuere*).

W drugim znaczeniu *aequitas* jest regułą wykładni prawa i w tym sensie przeciwstawia się wykładni dosłownej i formalnej, opartej na interpretacji tylko użytych słów (*verba*) czy tekstu (*scriptum; litterae*). Argument ze słuszności jest więc pomocniczy przy interpretacji obowiązującego prawa.

Wreszcie *aequitas* rozumiana jest jako norma uzupełniająca prawo, do której prawnicy często się odwołują – w tym rozumieniu słuszność to klauzula generalna, korygująca surowość prawa (*aequitas praefertur rigori* – słuszność przed surowymi rygorami prawa).

Szczególnie i konsekwentnie odwoływał się w Rzymie do *aequitas* edykt pretorski. W rezultacie to właśnie prawo pretorskie, stosowane praktycznie w procesie, stało się głównym nurtem słusznosciowym w państwie rzymskim (patrz § 2.4 oraz § 8.2). Wcześniej *aequitas* (często jako *bonum et aequum*) leżała u podłoża akceptowanego społecznie prawa zwyczajowego, u Rzymian zawsze funkcjonującego jako *mos* (*mores maiorum* – dawny, słuszny obyczaj przodków (patrz § 6.2 oraz § 7.1).

Zasada słuszności uwzględniana jest również w prawie współczesnym, zwłaszcza w prawie prywatnym (cywilnym) oraz międzynarodowym.

§ 2. Podziały prawa

1. Prawo publiczne i prywatne

W obrębie rzymskiego prawa antycznego już sami Rzymianie wyróżniali prawo publiczne i prawo prywatne. Tak np. Tytus Liwiusz pisał o ustawie XII tablic jako o źródle wszelkiego prawa: publicznego i prywatnego (*fons omnis publici privatique iuris*). Podział ten znany był również Cynceronowi. W jego ujęciu do sfery prawa publicznego należały sprawy prawodawstwa, uchwały senatu i traktatów państwowych, do prywatnego zaś – testamenty, umowy i kontrakty. W III w. prawnik rzymski Ulpian sformułował definicję: *Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim* (D. 1, 1, 1, 2). Prawem publicznym było więc to, które dotyczyło państwa rzymskiego, a prywatnym to, które odnosiło się do korzyści (*utilia*) poszczególnych jednostek (osób). Są bowiem, jak uważał Ulpian, pewne sprawy użyteczne dla ogółu, inne zaś dla osób prywatnych. Zastosowane przez niego kryterium podziału to *utilitas*: korzyść, pożytek, użyteczność, oraz interes – publiczny lub prywatny.

*utilitas publica,
utilitas privata*

Na prawo publiczne składają się zatem normy dotyczące struktury oraz funkcjonowania państwa i jego organów, a więc – w dzisiejszym rozumieniu – np. prawo konstytucyjne, administracyjne, a także prawo karne.

Prawo karne nie stanowiło w Rzymie osobnego działu prawa. Lokowało się na pograniczu prawa prywatnego (delikty) oraz publicznego (*crimina* –

**rzymskie prawo
karne**

patrz § 103), z przewagą publicznego. Odpowiedzialność karna za przestępstwa realizowana była w drodze procesów karnych, za republiki przed zgromadzeniami ludowymi i specjalnymi trybunałami (*quaestiones perpetuae*), później przed sądami cesarskimi. Administracyjną władzę karania mieli także *magistratus* (zwłaszcza edylowie) oraz urzędnicy cesarscy. Związki prawa karnego z publiczną władzą, represjami politycznymi i religijnymi oraz funkcjami policyjnymi państwa są oczywiste i wyraźne. Kary były surowe, a sposoby ich wykonania (zwłaszcza kary śmierci) okrutne. Sędziowie orzekali dość arbitralnie, często w trybie doraźnym. Ustawowe podstawy rzymskiego prawa karnego tworzyły ustawy z czasów Korneliusza Sulli (*leges Corneliae*) oraz cesarza Augusta (*leges Iuliae*), a także konstytucje (reskrypty) cesarskie. Dogmatyczne rozdzielenie prawa karnego materialnego i procesowego nastąpiło w wiekach późniejszych (dopiero z końcem wieku XVIII).

rzymskie prawo prywatne

Prawo prywatne obejmuje natomiast stosunki między osobami w zakresie spraw majątkowych i rodzinnych. Jako wyznacznik prawa prywatnego można dołączyć również jego związek z własnością prywatną. Nadto dla prawa prywatnego charakterystyczna jest równorzędność stron wchodzących ze sobą w stosunki prawne, podczas gdy prawo publiczne znamionuje pozycja władczą państwa i jego organów nad obywatelami. W konsekwencji ukształtowała się przewaga prawa publicznego nad prawem prywatnym. Dobro publiczne zawsze było stawiane w państwie rzymskim nad interesem prywatnym – *salus rei publicae suprema lex* („dobro rzeczypospolitej najwyższym prawem”).

Rozwój prawa rzymskiego, jego recepcja i wpływ na nowożytne systemy prawne odnoszą się jednak do prawa prywatnego. To w tej dziedzinie osiągnęli Rzymianie swój najwyższy kunszt i nawet jeśli sami używali pojęcia *ius*, to rozumieli przez nie właśnie prawo prywatne. W dzisiejszym znaczeniu pojęciu prawa prywatnego najbliższe jest prawo cywilne.

2. *Ius civile* i *Ius gentium*

Prawnik rzymski z II w. Gaius, autor znanego podręcznika prawa (*Institutiones*), rozpoczyna swój wykład od następującego objaśnienia (G. 1, 1): „Wszystkie narody, które rządzą się ustawami i zwyczajami, posługują się prawem częściowo swoim, a częściowo wspólnym wszystkim ludziom. Bowiem to prawo, które lud sam sobie ustanowił, jest jego własnym prawem i nazywa się *Ius civile*; to zaś, które ustanowił porządek naturalny między ludźmi, przestrzegane jest na równi przez wszystkie narody i nazywa się *Ius gentium* jak gdyby tym prawem posługiwały się wszystkie narody. Lud rzymski posługuje się zatem częściowo swoim własnym prawem, częściowo prawem wspólnym wszystkim ludziom”.

Rzymskie *ius civile* było więc obywatelskim i rodzimym prawem, wytworzonym przez obywateli rzymskich dla siebie, i ludowym. W tym sensie odróżniało się ono od *ius gentium*, odnoszącego się do wszystkich mieszkańców (obywateli i nieobywateli) państwa rzymskiego. W przeciwstawieniu do *ius honorarium* (zwłaszcza prawa pretorskiego – patrz § 2.4), pochodzącego z edyktów magistratur, *ius civile* oznaczało prawo obowiązujące obywateli rzymskich z ustawodawczej woli ludu. W tym ujęciu jest także prawem ścisłym i sformalizowanym, zwłaszcza w porównaniu z elastycznym i szeroko dostępnym prawem pretorskim. Najstarsze rzymskie prawo cywilne nazywano *ius Quiritium* – prawem Kwirytów, od dawnej nazwy mieszkańców Rzymu.

ius Quiritium

Poprzez justyniański zbiór prawa, nazwany *Corpus Iuris Civilis* (patrz § 11.3), nazwa „prawo cywilne” przeszła na prawo prywatne (cywilne) nowożytnych systemów prawnych.

prawo cywilne

Natomiast *ius gentium* to ogół tych instytucji prawnych, dotyczących przede wszystkim stosunków obrotu majątkowego, które były powszechnie znane i stosowane wśród ludów basenu śródziemnomorskiego. Chodziło przede wszystkim o najprostsze, pozbawione wszelkiej formalistyki czynności obrotu, jak np. kupno-sprzedaż, a także o pojęcia prawne wspólne wszystkim ludom formacji niewolniczej, jak choćby samo „niewolnictwo”. Rzymskiemu prawu cywilnemu przeciwstawiało się *ius gentium* jako prawo nieformalne i wynikające z naturalnego porządku, opartego na poczuciu słuszności. Istniały jednak instytucje prawne wywodzące się z *ius gentium* i uznawane jednocześnie przez prawo cywilne, w całości bowiem *ius gentium* było częścią rzymskiego prawa prywatnego. Obejmowało ogół tych norm i instytucji prawnych wchodzących w skład prawa rzymskiego, które zasadniczo zgadzały się z pojęciami prawnymi innych ludów basenu Morza Śródziemnego.

ius gentium

3. *ius naturale*

Pod koniec republiki powstało w Rzymie, pod wpływem filozofii greckiej, pojęcie prawa naturalnego (*ius naturale*) jako prawa idealnego, wynikającego z nakazów moralności i sprawiedliwości, obowiązującego z natury wszystkich ludzi i niezmiennego (Cyceron). Juryści rzymscy posługiwali się niekiedy tym pojęciem lub terminami pokrewnymi (*naturalis aequitas* – naturalna słuszność, *naturalis ratio* – wzgląd na istotę natury) dla uzasadnienia niektórych instytucji prawnych, np. własności prywatnej. Prawo naturalne leżało też u podłoża *ius gentium*.

prawo naturalne

Spotyka się w prawie rzymskim również inne pojęcie prawa naturalnego, a mianowicie jako prawa właściwego z natury wszystkim stworzeniom

żyjącym (...*quod natura omnia animalia docuit* – Ulpianus D. 1, 1, 1, 3). Należały tu np. związki dwu płci oraz płodzenie i utrzymywanie potomstwa.

W konsekwencji powstały trzy kręgi prawa: najszerszy zasięg miało *ius naturale*, za nim postępowało *ius gentium* jako prawo wynikające z naturalnego i wspólne wszystkim ludziom, wreszcie *ius civile* jako prawo własne jednego tylko narodu.

4. *Ius honorarium*

prawo pretorskie

Nakreślony trójpodział nie wyczerpuje historycznych nawarstwień w rzymskim prawie prywatnym. Dołączył się do nich w okresie republiki przede wszystkim system prawa powstającego w wyniku działalności magistratur rzymskich, wydających edykty: pretorów, edylów i namiestników prowincji. Wytworzone w ten sposób prawo nosiło nazwę *ius honorarium*. Największą i najważniejszą jego część stanowiło prawo pretorskie (*ius praetorium*). Pretor był urzędnikiem organizującym proces, on też decydował o udzieleniu – lub nie – ochrony procesowej określonym roszczeniom osób prywatnych. Katalog skarg procesowych zawarty był w corocznie ogłaszanym edyktie pretorskim, istniała zatem możliwość odnawiania co rok jego treści i zawartego w nim prawa. Zmiany były dyktowane potrzebami obrotu i zasadami słuszności. W rezultacie pretor i jego edykt stały się rzeczywistą siłą napędową prawa cywilnego, wyznacznikiem jego praktycznego stosowania i w sumie – jak to określił w III w. prawnik Marcjanus – żywym głosem prawa cywilnego (*viva vox iuris civilis* – D. 1, 1, 8). Wytworzył się też pewien dualizm prawa i poszczególnych instytucji prawnych, stosowanych według prawa cywilnego i prawa pretorskiego (np. w odniesieniu do własności czy dziedziczenia). Podział na te dwa różne, a jednocześnie ściśle ze sobą związane systemy prawne utrzymał się bardzo długo w rozwoju rzymskiego prawa prywatnego (patrz § 8.2).

dualizm prawa

Stosunek prawa pretorskiego do *ius civile* określany był już przez prawników rzymskich jako *adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia* (Papinianus D. 1, 1, 7, 1). Polegał on zatem bądź na wspomaganiu (*adiuvare*) prawa cywilnego w jego praktycznym zastosowaniu, bądź uzupełnianiu (*supplere*) o nowe zakresy oddziaływania albo korygowaniu (*corrigere*) przez wyprowadzanie z praktyki sądowej norm cywilnoprawnych już przestarzałych lub ich modyfikowanie stosownie do słuszności i nowych potrzeb.

Prawo pretorskie było również siłą wprowadzającą w obręb rzymskiego prawa zasady *ius gentium*. W ten sposób wszystkie wymienione systemy spletały się i uzupełniały w funkcjonowaniu całego prawa rzymskiego, choć w różny sposób w poszczególnych etapach jego rozwoju. Prawo najdawniejsze to

okres *ius civile* (*ius Quiritium*). Z czasem – za republiki – następuje uniwersalizacja prawa przez coraz szersze wprowadzanie prawa pretorskiego i *ius gentium*, wychodzących poza wąskie ramy własnego prawa cywilnego. Okres prawa klasycznego (patrz § 4.2 i § 9.5) to początki unifikacji systemów i ich zbliżania, głównie dzięki działalności jurysprudenji. Dalsze zacieranie różnic następuje w wyniku ustawodawstwa cesarzy okresu dominatu oraz poklasycznych tendencji do upraszczania prawa (tzw. wulgaryzacji prawa rzymskiego). Echa podziałów widać jeszcze w materiale użytym do opracowania kodyfikacji justyniańskiej, ale już bez praktycznego znaczenia, ponieważ wyłączną podstawą prawną w stosowaniu prawa prywatnego miało być odąd ustawodawstwo justyniańskie (patrz § 11.3).

§ 3. Systematyka prawa rzymskiego

1. Systematyka według *Instytucji*

Próby ułożenia zbiorów prawa według określonej systematyki widoczne są już w ustawie XII tablic oraz w edykcje pretorskim. Największe znaczenie uzyskała jednak systematyka zastosowana w znanych nam podręcznikach prawa rzymskiego zwanych *Instytucjami* (*Institutiones*) – w *Instytucjach Gaiusa* (II w.) oraz we wzorowanych na nich *Instytucjach Justyniańskich* (z 529 r.). Według Gaiusa (G. 1, 8): *Omne ius, quo utimur, vel ad personas pertinet vel ad res vel ad actiones* – „Wszelkie prawo, którym się posługujemy, odnosi się albo do osób, albo do rzeczy, albo do skarg procesowych (powództw)”.

Prawo dotyczące osób (*personae*) to prawo osobowe określające pojęcie i rodzaje osób jako podmiotów prawa oraz ich czynności prawne, a także prawo rodzinne wyznaczające pozycję osoby w rodzinie rzymskiej. Przez *res* należy rozumieć tu szeroko składniki majątkowe i pod tym określeniem mieści się we wskazanej systematyce prawo rzeczowe, wyznaczające rodzaje i treść władztwa osoby nad rzeczami, prawo zobowiązań, regulujące obrót prawnomajątkowy, oraz prawo spadkowe, określające losy majątku pozostałego po osobie zmarłej. Prawo odnoszące się do *actiones* to prawo cywilne procesowe.

*personae, res,
actiones*

Systematyka *Instytucji* przetrwała do końca XVIII w. i nie straciła swojego znaczenia nawet w konkurencji z późniejszą systematyką pandektową.

2. Systematyka pandektowa

Nowa systematyka pojawiła się na przełomie XVIII i XIX w. w podręcznikach niemieckich pandektystów, tj. prawników zajmujących się dostosowaniem

prawa rzymskiego (recypowanego) do ówczesnych potrzeb. Zmiany w stosunku do systematyki *Instytucji* polegały przede wszystkim na wyodrębnieniu tzw. części ogólnej prawa cywilnego, obejmującej podmioty prawa i czynności prawne (dawne prawo osobowe) oraz rzeczy jako przedmioty prawa, czyli część działu *res*. Po części ogólnej następowały: prawo rodzinne, prawo rzeczowe (już bez pojęcia i rodzajów rzeczy, przeniesionych do części ogólnej), zobowiązania i prawo spadkowe. Kolejność tych działów może być inna. Prawo procesowe (dawne *actiones*) zostało oddzielone jako tzw. prawo formalne od wymienionych pozostałych działów prawa prywatnego, tworzących teraz tzw. prawo materialne. Prawo rzeczowe, zobowiązania i prawo spadkowe tworzą jednocześnie majątkowe działy prawa. Systematyka pandektowa została najwyraźniej zastosowana w niemieckim kodeksie cywilnym z 1896 r. (BGB), stała się też podstawą niektórych innych kodeksów nowożytnych, wśród nich polskiego kodeksu cywilnego.

3. Zakres i układ podręcznika

Podręczniki prawa rzymskiego noszą zwykle tytuł *Rzymskie prawo prywatne* lub *Prawo rzymskie* – bez znaczących różnic co do zakresu wykładu. Obejmują one na ogół rozwój historyczny państwa i prawa rzymskiego z historią źródeł, proces cywilny, prawo osobowe (z czynnościami prawnymi), prawo rodzinne, rzeczowe, zobowiązania i prawo spadkowe. Dominuje systematyka pandektowa, chociaż niektóre podręczniki opierają się na wzorcu *Instytucji*. Jednolitej systematyki podręcznikowej nie ma. Odrębności dotyczą zwykle miejsca prawa procesowego, lokowanego na końcu (wzorem *Instytucji* i pandektystyki) albo umieszczanego na początku dla zaznaczenia procesowego podejścia jurystów rzymskich do prawa. Również prawo spadkowe sytuowane jest bądź po prawie rodzinnym ze względu na liczne związki tych działów prawa, bądź jako majątkowy dział prawa po prawie rzeczowym i zobowiązaniach.

Niniejszy podręcznik zachowuje układ przyjęty już dla pierwszego wydania – dwa pierwsze rozdziały wprowadzają w pojęcie, podziały i systematykę prawa rzymskiego oraz zawierają podstawowe informacje z historii źródeł prawa rzymskiego. Dalej kolejno następują: rzymski proces cywilny, prawo osobowe (z czynnościami prawnymi), prawo rodzinne, prawo spadkowe, prawo rzeczowe oraz zobowiązania. Prawo karne, choć dobrze rozbudowane w państwie rzymskim, nie wchodzi do zakresu wykładu w podręczniku prawa prywatnego.

Rozdział drugi

HISTORIA ŹRÓDEŁ PRAWA RZYMSKIEGO

§ 4. Okresy historycznego rozwoju państwa i prawa rzymskiego

1. Ustrój państwa rzymskiego w rozwoju historycznym

W dziejach państwa rzymskiego można wyróżnić z ustrojowego punktu widzenia następujące okresy:

- Okres rządów królewskich od 753 r. p.n.e., czyli tradycyjnie przyjmowanej daty założenia miasta Rzymu, do 510 r. p.n.e., tj. daty usunięcia ostatniego króla rzymskiego. W tym okresie władza należała do króla (*rex*), wspieranego przez senat (radę starszych) jako organ doradczy. Funkcjonowały także zgromadzenia ludowe (*comitia curiata*), oparte na organizacji rodowej (rody, kurie). **królestwo**
- Okres republiki – od 510 r. p.n.e. do 27 r. p.n.e. – w którym władza wykonawcza należała do dwóch konsulów, niższych przedstawicieli władzy zwanych urzędnikami magistraturalnymi (magistraturami, *magistratus*) oraz senatu (*senatus*). W gestii senatu znajdowały się najważniejsze sprawy państwowe, a jego pozycja i autorytet w państwie stale wzrastały. Funkcje ustawodawcze i wyboru magistratur pełniły nadal zgromadzenia ludowe (komicja), obecnie – obok najstarszych kurialnych – także jako *comitia centuriata* (centurialne, oparte na cenzusie majątkowym obywateli i organizacji wojskowej) oraz *comitia tributa* (trybusowe, oparte na okręgach terytorialnych). **republika**
- Okres pryncypatu – od 27 r. p.n.e. do 284 r. n.e. Z ustrojowego punktu widzenia pryncypat stanowił połączenie w jednym ręku princepsa (jako pierwszego w państwie obywatela) dawnych najwyższych urzędów republikańskich. Formalnie dzielił on władzę z senatem, który jednak stopniowo tracił samoistne znaczenie i stał się ostatecznie organem doradczym i wykonawczym woli princepsa. Ten zaś umacniał swoją pozycję jedynowładcy i cesarza. Zgromadzenia ludowe przestały funkcjonować **pryncypat**

dominat

z końcem I w. Obok dawnych urzędów (magistratur) pojawiły się nowe urzędy cesarskie.

- Okres dominatu od 284 r. do 476 r., kiedy to nastąpił upadek cesarstwa zachodniorzymskiego. Pozostało cesarstwo wschodniorzymskie ze stolicą w Konstantynopolu, które powstało przez oddzielenie się od zachodniorzymskiego w 395 r. i jako cesarstwo bizantyńskie istniało do 1453 r. Na czele państwa stał cesarz jako władca absolutny (*dominus*). Skupiał on całość władzy ustawodawczej, wojskowej i sądowej. Administracja państwa, zarządzana przez urzędników cesarskich, była scentralizowana i zbiurokratyzowana.

2. Periodyzacja rzymskiego prawa prywatnego

Rozwój rzymskiego prawa prywatnego przebiegał nieco odmiennymi etapami. Można wyróżnić tutaj następujące okresy:

prawo klasyczne

- Okres **prawa archaicznego** od początków Rzymu do połowy III w. p.n.e. (tj. do początku wojen punickich). Prawo obywateli rzymskich (*ius civile*) jest w tym czasie słabo rozwinięte, aczkolwiek częściowo już skodyfikowane w ustawie XII tablic (451–450 r. p.n.e.). Charakterystyczna dla tego okresu była ponadto walka między patrycjuszami a plebejuszami. Zmiana ustroju z królewskiego na republikański nie miała istotnego znaczenia dla prawa prywatnego.
- Okres **rozwoju i prawa przedklasycznego** od połowy III w. p.n.e. do końca republiki. Rzym staje się stopniowo stolicą najpotężniejszego imperium starożytności. Zmiany stosunków społecznych, gospodarczych i politycznych, jakie nastąpiły przede wszystkim po wojnach punickich, spowodowały konieczność dostosowania do nich prawa prywatnego. Zadanie to spełniły dwie nowe warstwy prawa prywatnego, które rozwinęły się obok *ius civile*, a mianowicie *ius gentium* i prawo pretorskie.
- Okres **prawa klasycznego** (od początku pryncypatu do 235 r., tj. do końca panowania dynastii Sewerów). Dalszy rozkwit państwa rzymskiego stwarzał odpowiednie warunki rozwoju prawu prywatnemu, które w tym czasie osiągnęło swój najwyższy poziom. Zadecydowała o tym przede wszystkim działalność uczonych prawników rzymskich, czyli jurysprudencji. Ze względu na osiągnięty stopień największego rozwoju uzyskała ona miano jurysprudencji klasycznej, a całe prawo tego okresu – miano prawa klasycznego.
- Okres **prawa poklasycznego** – od 235 r. do śmierci cesarza Justyniana w 565 r. Imperium rzymskie przeszło w połowie III w. ciężki kryzys polityczny i gospodarczy, a w ślad za tym postępował ogólny upadek kultury, także prawnej. Działalność jurysprudencji zamarła, głównym zaś źródłem prawa stało się ustawodawstwo cesarskie dominatu. Osiąg-

nięcia jurystów klasycznych uległy uproszczeniu i zostały dostosowane do nowych, zubożonych potrzeb społecznych i gospodarczych (tzw. wulgaryzacja prawa). Upadek kultury prawnej trwał na Zachodzie do końca cesarstwa zachodniorzymskiego, a prawo rzymskie znalazło zastosowanie na przełomie V i VI w. w zbiorach prawnych Germanów (tzw. *Leges Romanae Barbarorum*).

Zainteresowanie rzymskim prawem klasycznym odrodziło się we wschodnim cesarstwie, m.in. dzięki działalności szkół prawa w Berycie i Konstantynopolu. Umożliwiło to cesarzowi Justynianowi dokonanie w VI w. (528–534) dzieła skodyfikowania całego rzymskiego prawa prywatnego. Zawarte w kodyfikacji i uzupełniających ją ustawach (Nowelach) prawo nosi nazwę prawa justyniańskiego (patrz § 11.2).

**prawo
justyniańskie**

Podręcznikowe przedstawienie rozwoju rzymskiego prawa prywatnego uwzględnia przede wszystkim dwa okresy: prawa klasycznego i prawa justyniańskiego.

§ 5. Magistratury rzymskie

1. Określenie i klasyfikacja

W rozwoju państwa i prawa rzymskiego, zwłaszcza okresu republiki, znaczącą rolę odgrywały urzędy (magistratury). Termin *magistratus* oznacza przy tym zarówno sam urząd, jak i sprawującego go urzędnika (tzw. urzędnika magistraturalnego). Magistratury dzieliły się na wyższe i niższe. Do wyższych należeli przede wszystkim konsulowie, pretorzy i cenzorzy, niższymi zaś byli kwestorzy, edylowie i inni urzędnicy pomocniczy. Wyróżniano też urzędy kurulne (konsulowie, pretorzy i edylowie kurulni). Urzędnicy kurulni w czasie urzędowania zasiadali na specjalnym krześle (*sella curulis*), stanowiącym oznakę władzy urzędowej. Stosownie do okoliczności mogli być powoływani także urzędnicy nadzwyczajni (dyktator, *interrex*, trybuni wojskowi z władzą konsularną).

magistratus

Wyżsi urzędnicy wyposażeni byli we władzę wyższą zwaną *imperium*. Obejmowała ona m.in. prawo zwoływania zgromadzeń ludowych i posiedzeń senatu oraz uprawnienia wojskowe i jurysdykcyjne wobec obywateli łącznie z prawem nakazania uwięzienia, zajęcia majątku czy nawet wymierzania kary śmierci (z prawem odwołania się ukaranego do zgromadzenia ludowego). Wyżsi urzędnicy mogli uchylać decyzje niższych magistratur. Kompetencje tych ostatnich (określane jako *potestas*) obejmowały natomiast prawo wydawania rozporządzeń (edyktów) w zakresie swojej bieżącej działalności

**imperium
i potestas**